
DİNE SOSYOLOJİK BAKIŞ AÇILARINDAKİ GELİŞMELER

Bünyamin SOLMAZ

Doç.Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

busolmaz@hotmail.com

ÖZET

Dinin incelenmesi, sosyolojinin en eski ilgi alanlarından birisidir. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başındaki sosyologların çoğu, dinin analizini, sosyal ve kültürel hayatla ilgili daha genel düşüncelerinin merkezine almışlardır. Bu eğilim özellikle klasik dönem sosyologları için daha geçerlidir. Ancak onlar sosyolojiyi kendi pozitivist felsefeleriyle damgalamışlardır. Bu durum, din sosyolojisinde de görülebilir. Bu pozitivist felsefe, özellikle agnostisizm ile birleşerek, Spencer, Tylor, Frazer ve Durkheim'inkiler gibi dini, bir çeşit kolektif delilik ve manası her nasılsa unutulmuş veya yanlış anlaşmış bir sembolik düşünce ve davranış çeşidi olarak tanımlayan pozitivist gelenekli din teorileri üretmeye yol açmıştır.

Pozitivizm aynı zamanda sosyal evrim teorilerine yoğunlaşmayı da teşvik etmiştir. Bu yüzden pozitivist ve evrimci sosyologlar, dinin kaynağı, evrimi ve geleceğiyle ilgili açıklamalar yapmaya yönelmişlerdir. Onlardan bazıları modernleşme ve sekülerleşme süreçlerinin bir neticesi olarak Tanrı'nın veya dinin ölümünden söz etmişlerdir.

Bugünlerde, hepsi olmasa bile din sosyologlarının çoğunun modernleşme ve sekülerleşme tartışmalarına katılmadıklarını görüyoruz. Tersine, onlar gerçekçi bir tutum takınarak dinin ekonomi, siyaset veya eğitim vs. gibi alanlardaki etkilerini araştırmaya yönelmiş bulunmaktadır.

Developments on the Sociological Approach to Religion

The study of religion is one of the oldest of sociological concerns. Many of the sociologists of the nineteenth century and early part of the twentieth century made the analyses of religion central to their more general conceptions of social and cultural life. This tendency was particularly prominent in the work of men of the classical period of sociology. But they stamped sociology with their positivist attitude. This also can be seen in the sociology of religion. This attitude especially when combined with personal agnosticism, tended them to produce positivist traditionally theories of religion such as those of Spencer, Tylor, Frazer and Durkheim which explained religion as some kind of symbolic thinking and acting whose meaning had been somehow forgotten or misunderstood.

Positivism also encouraged a concentration on theories of social evolution. Thus, positivist and evolutionist sociologists tended to try to explain the origin, evolution and

future of religion. Some of them talked about God's or religion's death, as a result of modernization and secularization processes.

Nowadays, we see that many if not most of the sociologists of religion don't participate to discussions on modernization and secularization. On the contrary, behaving realistic they have tended to search the effects of religion on economic, politic or education etc. areas.

Sosyoloji, niçin sanayileşmekte olan Hıristiyan batı Avrupa toplumları içerisinde 19.yüzyılın ortalarında doğmuştur? Doğduğu tarihsel dönemi ve sanayileşme sürecini bir kenara bıraksak bile, Hıristiyan Batı Avrupa toplumları içerisinde doğmuş olmasının, Sosyolojinin oluşumunda ve biçimlenmesinde ciddi etkileri olmuş mudur? Orada doğmuş olması, bu bilim dalının tamamen oraya ait olduğunu; başka hiçbir yere ait olamayacağını gösterir mi? Dünyanın başka milletleri ve toplumları için sosyoloji ne anlama gelir? Bu bilim dalında "diğerlerinin" sahiplenebilecekleri bir şeyler var mıdır? "Diğerleri" tarafından Sosyolojinin zaman zaman "Batılı", "Batıya ait" veya "yabancı" olma özelliği ön plana çıkarılarak algılanması, onun ve din konusunda uzmanlaşmış bir dalı olan Din Sosyolojisinin bile, dinle ilgili olarak ortaya koyduklarına endişeli yaklaşılmasına neden olabiliyor.

Sosyolojik Düşüncenin Teorik Altyapısı

Hiçbir bilim dalı, insanlık tarihinin belli bir anında, olgunlaşmış bir biçimde, birdenbire ortaya çıkmaz. Her bilim dalı aslında çok uzun süren bir teorik ve pratik hazırlık dönemi geçirdikten sonra ortaya çıkarak varlığını sergiler. Bu bakımdan bütün bilim dallarının başlangıç noktalarını, insanlık tarihinin en başına kadar götürmek mümkündür.

Sosyolojinin, adı konulmuş bir bilim dalı olarak ortaya çıkması, her ne kadar 19. yüzyılın ortalarına doğru, 1839 yılıyla tarihleniyorsa da, bu bilim dalının başlangıcını da insanlık tarihinin en başlarına kadar götürmek mümkündür. Beşeri anlamda kültür gibi, bilim de, insanoğlunun dünyadaki serüveni boyunca karşılaşmış olduğu her türlü teorik ve pratik problemlerine çare olarak ürettiği, ancak kültüre göre çok daha evrensel ve sistematik bir doğrular sistemidir. Bu çerçevede bir bilim dalı olarak sosyolojinin de insanoğlunun, kendileri de dış dünya ve toplum hayatıyla ilgili karmaşık ilişkiler ağının bir ürünü olan insan bireyler tarafından oluşturulup biçimlendirilmiş; ama kendisini oluşturan bireylere sunduğu bazı imkân ve sınırlılıklar vasıtasıyla onların davranışlarının biçimlenmesinde de etkili bir karmaşık ilişkiler sistemi olan "toplum" ve toplumla ilgili şeylerin anlaşılıp açıklanabilmesi uğrunda çabaları neticesinde gelişip olgunlaşmış olduğunu; geçmişte yaşamış ve hala yaşayan bütün insanlığın ortak bir eseri olduğunu, bu haliyle

tek bir topluma veya kültüre mal edilemeyeceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü nerede ve nasıl yaşarlarsa yaşasınlar, insanlar, içinde yaşadıkları doğal ve toplumsal çevreden gelebilecek tehlikelere karşı hazırlıklı olup onları bertaraf edebilmek ve dahası, doğal ve toplumsal çevrelerine egemen olmak, kendi amaçlarına ulaşabilmede ondan yararlanabilmek için doğal çevrelerini olduğu kadar, toplumsal çevrelerinin oluşum, işleyiş ve değişimindeki düzenlilikleri de anlayıp açıklamaya çalışmıştır. Ancak bu uğurdaki ilk gayretler, basit gözlem ve izlenimlerle sınırlı olan, daha çok felsefe veya sosyal felsefe içinde değerlendirilebilecek; dinlerin doğa, hayat, birey, toplum ve insan konularındaki genel kapsamlı açıklamalarından da zaman zaman oldukça bol bol beslenen; bugünkü ifadesiyle bilimsel yöntem ve tekniklerden uzak, değer yargılarıyla karışmış, nesnel ve sistematik olmayan düşünsel faaliyetler biçiminde tezahür ediyorlardı.

İşte toplumla ilgili her türlü düşünceyi içine alan bu “sosyal düşünce”nin oluşup gelişmesinde doğulu-batılı, eski-yeni bütün milletlerin ve toplumların az çok katkıları bulunmakla beraber, antik çağda sofistler olarak bilinen (M.Ö. 5.-4. yüzyıllar) filozoflar grubunun, Platon (M.Ö. 429–347) ve Aristoteles (M.Ö. 484–322)’in, ortaçağda batıda Saint Augustin (354–430)’in, doğuda İbn Haldun (1332–1406)’un önemli katkılarının bulunduğu; modern çağda ise rönesans, reform ve bilimsel devrim sürecinde Thomas Hobbes (1588–1679), John Locke (1632–1704) ve Jean Jack Rousseau (1712–1778) gibi sosyal felsefenin öncüleri olan kişilerin ortaya koydukları eserleri ve görüşleriyle de adeta sosyolojinin doğuşunu haber verdiklerini görüyoruz. Ancak, bu makalenin sınırları içerisinde görüşlerini ayrı ayrı ayrıntılı bir biçimde ortaya koyma imkanımızın bulunmadığı adı geçen filozoflar veya düşünürler, toplumun oluşumu, işleyişi, değişimi, çözülmesi, bütünleşmesi gibi konularda yaptıkları genellemelerle, gelişme ve evrim şemalarıyla çoğu kez “olanı” değil; “olması gerekeni” ortaya koymuşlar ve bu yüzden de toplumsal felsefenin, tarih felsefesinin sınırlarını aşmamışlardır.

Sosyal düşüncenin, dolayısıyla sosyolojinin bir bilim haline gelmesinde, yukarıda adı geçenler başta olmak üzere, pek çok düşünürün ve filozofun katkıları bulunduğu gibi, bazı düşünce akımlarının da önemli katkıları olmuştur. Bir anlamda sosyoloji, bu düşünce akımlarından beslenerek ve etkilenecek vücut bulmuştur. Bunlar, adeta sosyolojinin bağımsız yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkabilmesi için gerekli olan teorik alt yapısını hazırlamışlardır. Örneğin, doğal bilimler alanında meydana gelen değişim ve doğal gerçekliğin ele alınma biçimi konusunda yapılan tartışmalar, sosyal ger-

çeklik tanımlamasında ve yöntem konusunda sosyoloji biliminin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır (bkz. Shapin, 2000). Ayrıca, ekonomik düşünce akımı, kendileri de aynı zamanda sosyal olaylar olan ekonomik faaliyetleri, ekonomiyi, toplumsal hayatın merkezine yerleştirerek, tüm toplumsal ilişkileri etkileyip belirleyen temel faktörün ekonomik ilişkiler, kısaca ekonomi olduğunu savunur. Bu görüş, ilk olarak Adam Smith, T. Malthus ve David Ricardo tarafından dile getirilmiş; sosyoloji bilimi doğduktan sonra da, klasik sosyologlar arasında yer alan Karl Marks tarafından farklı bakış açısıyla temsil edilmiştir (bkz. Yalçın, 1976).

Diğer taraftan, toplumsal hayatın işleyişini ve düzenini sağlayan kuralların, insan tabiatında tabii halde var olan kurallardan doğduğunu, bu kuralların sürekli ve değişmez olduğunu savunan doğal hukuk taraftarları, bu kurallardan hareketle elde edilebilecek evrensel hukuk sayesinde, bütün toplumlarda düzenin sağlanabileceğini düşünmektedirler.

Psikolojik düşünce akımı da, toplumun, toplumsal olgu ve olayların, kısacası toplumsal gerçekliğin ancak birey ve onun ruhsal yapısından hareketle açıklanabileceğini, çünkü asıl olanın birey ve onun ruhsal yapısı olduğunu; toplumun bireylerden meydana geldiğini, toplumsal olayların temelde psikolojik bir içerikte olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla psikolojik düşünce akımı taraftarlarına göre, istek, arzu, his, duygu, davranış, içgüdü gibi bireysel eğilimlere başvurmadan, ferdi psikolojiler dikkate alınmadan, toplumsal olayları anlamak ve açıklamak mümkün değildir.

Bilindiği gibi sosyoloji, başta fizik ve biyoloji olmak üzere, doğa bilimlerinden, onların bulgularından ve kullandıkları bilimsel araştırma metot ve tekniklerinden büyük çapta yararlanmış ve etkilenmiştir. Bu çerçevede, 19. yüzyılda biyoloji alanında elde edilen büyük gelişmelerden esinlenerek bazı düşünürler, biyoloji biliminin bakış açısı ve onun kavramları yardımıyla toplumu anlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır. Biyolojik düşünce akımı şeklinde adlandırılan bu düşüncenin taraftarlarına göre toplum, canlı bir organizmaya benzemektedir. Hatta bu, benzerlikten de öte bir şeydir. Bu sebepten dolayı mesela toplumlar da, biyolojik organizmaların tâbi oldukları aynı kanunlara tâbi olarak, onlar gibi doğar, büyür, gelişip-serpilir ve ihtiyarlayıp ölürler. Biyolojik organizma (mesela insan vücudu) nasıl belirli organlardan teşekkül ediyorsa, toplumlar da belirli organlardan (unsurlardan, kurumlardan, yapılardan) meydana gelmişlerdir. Her organın belli işlevleri vardır. Organlar aynı zamanda karşılıklı bir ilişki ve etkileşim içerisindedirler. Organların kendilerine düşen işlevlerini yerine getirmeleri sayesinde, vücut gibi toplumun işleyişi, düzeni ve bütünlüğü de sağlanmış olur.

Charles Darwin kanalıyla dile getirilen organizma ve evrim ilişkisi, ilerleyen tarihlerde toplum ve değişim kavramlarıyla sosyal bilimlere aktarılmıştır. Hatta toplumsal olanı açıklama sadedinde, sosyolojik çözümlerle en çok kullanılan yaklaşımlar, yapısalcılık, işlevselcilik ya da yapısal işlevselcilik olarak öne çıkan kuramlardan üretilmiştir.

Kendisi de bir tabiat ve biyoloji bilgini olan İngiliz Charles Darwin'in 1837'den itibaren üzerinde çalıştığı ve 1859'da yayınlanan "Türlerin Kökeni Üzerine" adlı eserinde ve sonraki eserlerinde, en alt biçimlerinden başlayıp en karmaşık olanlarına kadar bütün canlı türlerinin doğuşunu ve evrimini, bir hayat mücadelesi ve doğal ayıklanma ilkeleriyle açıkladığı ve Darwincilik adı verilen akım, insanı tabiata (krş. Darwin, 1968) ve hayvana indirgeyerek onu manevi hayatından, değerlerinden, din, inanç ve kabiliyetlerinden soyutlamaya çalışan materyalistlerin görüşlerine destek sağlamıştır. Ayrıca, hayat mücadelesi ve doğal ayıklanma ilkelerinin, "Sosyolojinin Darwin'i" olmaya çalışan Karl Marks'ın diyalektik ve sınıf mücadelesi ile ilgili görüşlerinin oluşumunda etkili olduğu söylenebilir.

Aslında canlılar dünyası ile ilgili olarak ortaya koyduğu bu düşünceler, daha sonraları özellikle materyalist tabiatçı düşüncelerin ve doğa bilimlerinin gelişimi neticesinde, tüm doğaya ve varlıklara teşmil edilerek, hayatın, düşüncenin, bireyin, toplumun, tüm canlı ve cansız varlıkların, kısaca her şeyin üst biçimlerinin alt biçimlerinden bir evrim ile oluştuğunu, her şeyin sürekli bir evrim ve dönüşüm içinde olduğunu, bunun da mekanik ve zorunlu bir biçimde gerçekleştiğini ifade eden, evrimcilik dediğimiz bir bilim ve felsefe akımına dönüşmüştür. Aslında "evrim" terimini kullanmamış olmasına rağmen, bu tür görüşlerin oldukça yaygın ve yoğun bir ilgiye ve tartışmaya mazhar olmaları yüzünden Darwin'e atfedilen Evrim Teorisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyal bilimlerde de adeta en parlak dönemini yaşadığından, içeriğinde önemli bir yer işgal ettiği modernleşme teorileri ile birlikte, sosyolojiyi ve din sosyolojisini de derinden etkilemiş ve hala da etkilemeye devam etmektedir. Bu düşünceyi, Auguste Comte'dan Max Weber'e, Émile Durkheim'den Karl Marks'a kadar, sosyolojinin ve din sosyolojisinin klasik dönem düşünürlerinin çoğunda görmek mümkündür.

Aralarında tarih felsefecilerinin de bulunduğu tarihi düşünce akımı da sosyal düşüncenin gelişip olgunlaşmasını sağlayarak, sosyolojinin bir bilim haline gelmesinde katkılar sağlamıştır. Avrupa'da Aydınlanma döneminde başlayan tarih bilimine ilgi, giderek olayları yer ve zaman belirterek kronolojik bir sıra ve düzen içerisinde nakleden klasik tarih anlayışından; tarihsel olayların anlamlarını, düzenliliklerini ve yasalarını, insan gelişimindeki ana

eğilimleri araştıran bir tarih felsefesi anlayışına dönüşmüştür. Abbé de St. Pierre ve Giambattista Vico'nun önemli kurucuları arasında yer aldığı bu düşünürler, biraz önce zikrettiğimiz Darwin'in evrim kuramından esinlenerek, daha doğrusu insanlık tarihinde de sürekli bir evrimin bulunduğunu iddia ederek, bir sosyal gelişme ve ilerleme düşüncesi geliştirdiler. Bu felsefeden hareket ederek, sürekli gelişip ilerlediğini düşündükleri insanlık toplumunun gelişim aşamalarına göre "gelişim dönemleri" (A.Comte'un "Teolojik dönem", "metafizik dönem", "Pozitif dönem" gibi); her gelişim dönemini karakterize eden "Toplum tipleri" veya "Toplum örnekleri" (Spencer'in "Askeri toplum tipi/örneği" ve "Sanayi toplum tipi/örneği" gibi) kavramlarını geliştirdiler. Kendilerinden sonraki tarih anlayışını derinden etkileyen, ama sadece bununla da kalmayıp, toplumu inceleme konusunda o zamana kadar yaygın olan tutumda da önemli bir dönüşüm ve değişim meydana getiren bu düşünce, Hegel ve Saint Simon'un katkılarıyla da beslenerek, çağdaş sosyolojinin kurucuları kabul edilen Auguste Comte ve Karl Marks gibi önemli isimlerin düşüncelerini derinden etkilemiştir.

İdealizm ve Hegel felsefesi de, pozitivism gibi, sosyolojiyi besleyen önemli damarlardan birisidir. Hegel'in ontolojik teorisine göre, doğa, toplum, tarih, insanlar ve insanların yaptıkları her şey, kısaca varlık ve varlığın kapsadığı her nesne (madde), tinsel bir nitelik taşıyan evrensel düşüncenin tek tek görüntüleşmesi veya cisimleşmesidir, yani düşünceden türemiştir. Bu gerçekleşme veya türeme diyalektik bir nitelik taşır. Yani tez, antitez ve sentez aşamalarından geçer. Her sentez yeni bir gerçeği ifade eder, yani bu sentez, diyalektik oluşum süreci içerisinde, bünyesinde kendi karşıtını ve çelişkisini taşıyan yeni bir tez olarak ortaya çıkar ve bu oluşum süreci sonsuza kadar sürer gider. Bilindiği gibi Hegel'in, Karl Marks'ın düşüncesinin oluşumunda çok önemli bir rolü vardır. Çünkü Marks, Hegel'in diyalektik yönteminin içeriğini aynen kabul etmiş; ancak yöntemin biçimsel görünümünü tümüyle değiştirmiştir. Başka bir ifadeyle, maddenin düşünceden doğduğunu varsayan Hegel'in idealist diyalektiği, Marks'ta, düşünceyi maddeden veya evrensel ilkeyi doğadan üreten maddeci diyalektiğe dönüşmektedir.

Sosyoloji biliminin oluşum sürecine katkısı olan diğer bakış açıları yanında, sosyolojiyi besleyen ve onun en önemli köklerinden birisi de Pozitivizm felsefesi ve akımıdır. Düşünce olarak kökeni ta antik çağa, sofistlere kadar götürülebilse de, 1839 yılında pozitif kelimesini ilk defa kullanarak pozitivist düşünce biçiminin tam bir taslağını Saint Simon ortaya koymuş; Auguste Comte ise onu daha da sistemleştirerek felsefeye ve bilime kazandırmıştır. Pozitivizme göre, ancak gözlemi ve deneyi yapılabilen olgu ve olayların bilimi yapılabilir. Diğer bir ifadeyle bilim, olay ve olguların somut ve

maddi görünümünün dışına çıkmaz. Dolayısıyla metafizik açıklamalar, teorik bakımdan imkânsız, uygulanırlık bakımından da faydasızdır. Gözlem ve deneyle ispatlanamayan soru veya sorunlar, spekülâtif şeylerdir. Olgular ve olaylar hakkında teolojinin, metafiziğin ve felsefenin açıklamaları, spekülâtif olduğu için, bunlar vasıtasıyla olguların yasalarını öğrenmek ve bunların aracılığı ile gelecek olayları önceden tahmin edebilmek mümkün değildir. Onun için bilimsel bilgi, “teolojik” ve “metafizik” unsurlardan arındırılmalı ve onlardan uzaklaştırılmalıdır. Ancak bu sayede “pozitif” döneme ulaşmak mümkün olabilir. Çünkü Comte’a göre, insan düşüncesi gibi, toplumlar ve bütün bilimler, teolojik, metafizik ve pozitif aşamalardan geçerek olgunlaşırlar. Comte’un bütün çabası, doğa bilimlerinin doğal olgu ve olayları incelemede kullandığı metotların, toplumsal olgu ve olayların incelenmesinde de kullanılmasını sağlayarak, “sosyoloji” adını vererek ad babası olduğu bu bilimi de pozitif bir aşamaya ulaştırmak veya bütün pozitif bilimlerin bir bileşkesi haline getirmektir. Ayrıca Comte’a göre, doğa bilimleri alanında geçerli ve işlevsel olan determinizm ilkesi, toplumsal olgu ve olaylar için de geçerlidir ve uygulanmalıdır (krş. Comte 2001: 31–61).

Bu arada Kopernik, Galile, Kepler, F. Bacon, Descartes, B. Paskal, J. Locke ve Newton gibi kişilerin doğa bilimleri alanında geleneksel evren, insan ve toplum anlayışının değişimine sağladıkları katkıların, sosyal bilimler alanına ve dolayısıyla sosyolojik düşüncenin oluşup gelişmesine önemli bir sebep olduğunu unutmamak gerekir (Shapin 2000: 19–80).

Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişimini Etkileyen Olaylar

Buraya kadar sosyolojik düşüncenin oluşup gelişimini sağlayarak sosyolojinin yeni bir bilim dalı olarak doğması için gerekli olan teorik alt yapının hazırlanmasına katkılarda bulunan önemli düşünürleri ve düşünce akımlarını kısaca anlatmaya çalıştık. Teorik alt yapı veya hazırlık, yeni bir bilim dalının doğması için çok önemli olmakla birlikte, bunun mevcut olması tek başına çoğu kez yeterli olmamakta; gerekli bazı “pratik” koşulların ve ortamın da hazır veya elverişli olması gerekmektedir. Acaba sosyolojinin doğuşu ve gelişmesini hazırlayan veya kolaylaştıran fiili durumlar, şartlar veya ihtiyaçlar neydi? Başka bir ifadeyle, “toplumsal olayların, başka deyişle toplum yapısının ve işleyişinin, doğa ötesi (=metafizik) düşüncelerden arınmış olarak ve değer yargılarınca saptırılmadan, nesnel ve düzenli bir yoldan incelenmesi gerektiği ve bunun olanaklı olduğu anlayışı” (Ozankaya 1979: 7) neden başka bir yerde veya dönemde değil de, 19. yüzyılda ve Batı Avrupa’nın sanayileşen toplumlarında ortaya çıkmıştır?

Bilindiği gibi Avrupa, ortaçağ sonlarından başlayarak büyük olaylar yaşadı. Yeni coğrafi keşifler, sömürgecilik, Rönesans, Reformasyon, uluslararası ilişkilerin ve ticaretin gelişmesi, yeni teknik buluş ve ilerlemeler, feodal yapıların yıkılması, Fransız ihtilali, sanayileşme, kapitalizmin gelişmesi, kentleşme, seküler yapıların ortaya çıkması ve anomi gibi, daha önce değindiğimiz teorik, kültürel birikimlerle karşılıklı etki-tepki ilişkileri içerisinde ortaya çıkıp birbirlerini izleyen ve tetikleyen bir sürü olay ve olgulara sahne oldu. Bu ciddi toplumsal, siyasal, ekonomik ve dini oluşum ve dönüşümler, Batı Avrupa toplumlarını yapısal ve fonksiyonel anlamda farklılaştırmış, eski toplumdan oldukça farklı, yeni bir toplum ortaya çıkarmıştır.

Hem çağdaş anlamda yeni olan bu toplumun ve hem de onun yeni bilimi olan sosyolojinin ortaya çıkmasında yukarıdaki tüm olgu ve olayların etkileri olmakla beraber, bunlar içerisinde Fransız ihtilalinin ve Sanayi devriminin özel bir yeri vardır.

Yukarıda anlatılan olgu ve olayların etkisiyle eski düzeni bozulan ve bir düzensizlik, anomi hali yaşayan; adaletsizlik, eşitsizlik, haksızlık, yoksulluk, düzensizlik gibi olumsuzlukların oldukça yaygın olduğu Fransa'da, burjuvazinin ve aydınların öncülüğünde 1789'da, adalet, eşitlik, özgürlük gibi değerler uğruna gerçekleştirilen Fransız devrimi, aristokrasi yerine burjuvaziye iktidara getirdi; ama geniş halk kesimlerinin sıkıntılarını sona erdiremedi. Anomi ve olumsuz sonuçları devam etti. Ancak toplumsal sorunlara, aydınlar yanında, halkın da ilgisini artırdı. Toplumsal ve siyasal düzenin nasıl sağlanabileceği hususlarında kapsamlı fikir akımlarının doğmasına sebep oldu. İhtilalin uğruna gerçekleştirildiği adalet, eşitlik, özgürlük gibi değer ve ilkeler, sadece Fransa'da değil; tüm Avrupa'da ve dünyada yaygınlaşarak evrensel anlamda yeni toplumsal düzenin ilkeleri haline geldiler. İşte sosyolojinin tam da bu bağlamda, ihtilal öncesi ve sonrasında geniş halk kesimlerini rahatsız eden sosyal problemlere çözüm arama ihtiyacından, pratik kaygılardan doğduğunu söyleyebiliriz. Nitekim toplumsal problemlerle ilgilenen düşünürlerden birisi olan Auguste Comte da, toplumda ortaya çıkan düzensizliklerin nasıl giderilebileceği, toplumsal düzenin (order) nasıl sağlanabileceği konusunda düşünceler geliştiriyor ve bu durumun ancak "hukuk temeline dayalı rasyonel bir dinle" düzeltilebileceğini savunuyordu (bkz. Comte 1986; Aron 1986: 116–17). Kendisi toplum hayatı ile ilgili görüşlerini, önceleri "toplumsal fizik" adı altında yayınlamış; sonradan bundan vazgeçerek, bugün de bu bilime alem olarak "sosyoloji" terimini bulmuştur. Ancak bu

yeni bilim sosyolojinin, sadece Fransız toplumunun değil; bütün Avrupa toplumunun¹ ve hatta tüm dünya toplumunun² “düzen” ve “ilerleme”sinin sağlanmasının (order and progress) bir bilimi olarak düşünülmesi ve kullanılması, bu bilim dalının bugün de devam eden bazı problemlerinin nedeni olmaktadır.

Fransız ihtilali gibi, sanayi devriminin de sosyolojinin bir bilim haline gelmesinde önemli bir rolü vardır. Ekonomik düşünce akımının oluşumuna temel olan, tabiattan alınan ham maddenin çeşitli işlemlerden geçirilmek suretiyle biçim ve içeriği değiştirilerek yeniden üretilmesi işinin yaygınlaşması; üretimin seri, kitlesel, hızlı ve yoğun hale gelmesi süreci olan sanayileşme, öncelikle içinde doğduğu Batı Avrupa toplumlarını farklılaştırmış; ekonomik ve toplumsal yapıda çok büyük yapısal ve işlevsel değişimler meydana getirmiştir. Her şeyden önce üretim ilişkileri ve üretim tarzlarında değişimler olmuş, seri üretim, ihtiyaç fazlası ürün ve onun ihraç edilmesi ve yeni pazar arayışları ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu da ekonomileri yereliktan çıkarıp uluslararası hale getirmiştir. Kol gücü yerine, önce buharla, daha sonra elektrikle, atom enerjisiyle çalışan makinelerin üretimde kullanılması, insan enerjisine olan talebi azaltmış ve bir boş zaman ve bunun değerlendirilmesi problemi ortaya çıkmıştır. Makinelerin ulaşım alanında kullanılması, buharlı gemileri ve demiryollarını ortaya çıkarmış, bu da fiziksel mesafeleri kısaltmış, ulaşımı kolaylaştırarak toplumlar ve kültürlerarası etkileşim sürecini hızlandırmıştır. Sanayileşme, “küçük köy ve kasaba topluluklarının yerine büyük kentleri ikame etmiş; köylüleri ve zanaatkârları, mülksüz, yoksul sanayi işçilerine dönüştürmüştür”.³ Çünkü bütün bunlar, anamalcı burjuvazi sınıfını aristokrasi sınıfının baskılarına karşı korumak için oluşturulmuş olan ve “*bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*” ifadesiyle formüle edilmiş bir ekonomik girişim ve rekabet özgürlüğü anlayışının egemen olduğu bir ortamda gerçekleşiyordu. Bu yüzden sağlıklı ortamlarda çok kötü ve yorucu şartlar altında ve çok düşük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalan işçileri, sermaye sahibi karşısında koruyacak hiçbir yasal düzenleme söz

---

¹ Auguste Comte’un hocası Saint-Simon’un Thierry ile birlikte 1814’te yazdıkları kitaplardan birisinin ismi bu bağlamda gerçekten anlamlıdır: “Avrupa Toplumu’nun Yeni Baştan Düzenlenmesi.” Bkz. Cemil Meriç, *Saint Simon – İlk Sosyolog İlk Sosyalist*, 2. baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s. 152.

² Auguste Comte önderliğindeki Pozitivist Derneğin, kendi toplumsal reçetelerini Mithat Paşa ve Mustafa Reşit Paşa’ya yazdıkları mektuplarla Osmanlı toplumuna da ihraç etmek; Osmanlı toplumunu da “düzen”lemek istiyorlardı.

³ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Aron, 1978, ss. 205–243.

konusu değildi. İşçilerin ekonomik durumları, artan üretimle paralel olarak aynı yönde değil, ters yönde gelişerek bozuluyordu. Başka bir ifadeyle, sanayileşme süreci, geçmişte kendi köyünde, kasabasında, kendi işinin hem işçisi hem de patronu olarak çalışan insanları, altyapısı olmayan şehirlerde ve işyerlerinde, kol gücünden başka pazarlayabileceği hiçbir şeyi bulunmayan yoksul bir işçi kütlesi haline getirdi. Sanayileşme, geçmişte adı bile duyulmamış, ama fabrika kurulduğu için şimdi oraya bir iç veya dış göç yaparak çalışmak için gelmiş, daha önce birbirlerini hiç görmemiş veya birbirlerini tanımayan insanlardan oluşan anonim, kozmopolit ve heterojen bir toplumsal yapı üretmiştir. Kadınların çalışma hayatına girmeleri, ailenin küçülmesi, eğitimin formalleşmesi, mesleklerin çeşitlenmesi, artan sınıflaşma, köklerinden ve kültürlerinden koparılmış geniş halk kesimleri⁴ arasındaki yeni ilişki ve hayat biçimleri, kilise otoritesinin ve geleneksel değerlerin zayıflaması, anomi-yabancılaşma gibi sanayi toplumu yapısına özgü modern sorunlara zemin hazırlamıştır (Durkheim 1986; Tolan 1985: 63–65).

Geleneksel toplum yapısı ve dünya görüşünün ürettiği, sosyoloji dilinde geleneksel ya da tarım toplumu şeklinde ifade edilen yapı ve ilişki sistemi, toplumun dikey-hiyerarşik örgütlenmesini sağlayan krallık-aristokrasi ve dinin (kilise) ortaklaşa ürettiği dünya görüşünden beslenmekteydi. Doğal olarak toplumu kökten değiştirmeye iten yeni oluşumları, geleneksel kabul ve düşünce kalıplarıyla, siyasal felsefeyle ve dini izah şemasıyla açıklamak mümkün gözüküyordu.

Geleneksel evren, toplum ve din anlayışının uzun zamanlar boyunca sarsılmaz ve değişmez kabul edilen ilke ve inançları, doğa bilimlerinin verileriyle eş zamanlı olarak ortaya çıkan toplumsal değişim sorunları karşısında gittikçe zayıflamaya ve sarsılmaya başladı. Böylece toplumsal hayatta yaşanan problemlerin tanımı ve çözümü, toplum dışı dünya ve güçlere havale edilmeksizin, yine somut toplumsal şart ve özelliklerin bilinmesine bağlı olarak yapılmaya başlamıştır.

Astrolojiden astronomiye, klasik evren telakkisi ve kozmoloji anlayışından 'modern fizik'e geçiş, doğal ve toplumsal olgu ve olayların açıklamasına yeni bir boyut kazandırmış, Descartes, Newton ile sistemleşen modern matematik, fizik ve mekanik anlayışı, doğal-toplumsal gerçekliğin betimlemesini yeni bir dile aktarmayı zorunlu kılmıştır.⁵ Çünkü geleneksel din ve

⁴ Sanayileşmenin insan ilişkilerinde, kültürel ve manevi değerlerde, dini yaşamda meydana getirdiği değişiklikler için bkz. Scharf, 1990, ss. 339–462.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Westfall 2000.

dünya görüşü ile 'modern' olarak tanımlanan sorunları açıklamak pek mümkün gözüküyordu.

Eski disiplin ve yaklaşımların anlama ve açıklamada yetersiz kaldıkları bu yeni oluşmakta olan toplumu ve problemlerini inceleyecek yeni bir bilim ihtiyacı duyuluyordu. Sosyoloji bir bakıma, sanayi devrimiyle farklılaşan, yapısal ve fonksiyonel değişime uğrayan bu yeni toplumsal yapıyı ve problemlerini yeni bir yaklaşım çerçevesinde anlayıp açıklama ve çözümler üretmek ihtiyacından doğmuş bir bilimdir. Bir anlamda klasik felsefenin kuşatıcı bakış açısı ve perspektifi, doğal bilimler alanında yaşanan gelişmelerle ve ödünç alınan yöntemle toplumda olan biteni bütüncül bir şekilde açıklama iddiasıyla ortaya çıkan ve 'pozitif' bir bilim olan 'sosyoloji' ile yer değiştiriyordu. Nitekim pozitif bilim olarak sosyoloji, toplumsal olguları, doğal olayları açıklama ve formüle etmede kullanılan matematiksel açıklama biçimini kullanarak betimlemeye çalışmıştır.

Bu bağlamda, reformasyon, aydınlanma hareketi, Fransız ihtilali, sanayi devrimi gibi Batı Avrupa'nın artarda yaşadığı önemli devrimlerin ve olayların ortaya çıkardığı yeni toplumsal durum ve problemleri incelemeyi amaçlayan, Sir F. N. Eden'in 1797'de yayınladığı *The State of the Poor (Yoksulların Durumu)*, Quetelet'nin 1835'te yayınladığı *Physique Sociale*'i (Toplumsal Fizik), Le Play'in 1853'te yayınladığı *Les Ouvriers Européens*'i (Avrupa İşçileri), Booth'un 1891-1901 yılları arasında yayınladığı *Life and Labour of the People in London* (Londra Halkının Yaşamı ve Çalışma Koşulları) gibi, toplumsal araştırmaların ilk örnekleri denebilecek çalışmaların da, sosyolojinin yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasında önemli katkılarının olduğunu belirtmek gerekir. Toplumu 'nesnel bir gerçeklik' olarak algılama özelliği, görüldüğü gibi ilk yaklaşım biçiminden kaynaklanmaktadır.

Dinin Sosyolojik Açıdan İncelenmesi

Klasik Yaklaşımlar

Yeni toplumun yeni bilimi olarak ortaya çıkan sosyoloji, zaman içinde toplumsal 'fiziksel olay' gibi ele alan yaklaşımdan uzaklaşarak, toplumun, toplumsal olgu ve olayların diyalojik karakteri göz önüne alınarak, çok geçmeden, 20. yüzyılın başlarından itibaren çok sayıda alt dallara bölünmeye başladı. Her ne kadar Auguste Comte, Emile Durkheim ve Karl Marks gibi klasik dönem sosyologları, sosyolojinin konularının dağınık ve ayrı ayrı dallar içerisinde ele alınmasına şiddetle karşı çıkmış olsalar da, temelde hızlı gelişme ve uzmanlaşmanın bir neticesi olarak; ayrıca "sosyal olguların karma-

şıklığı ve olguların gözlenmesi için kullanılan tekniklerin farklılıkları”, yöntem ve yaklaşım tartışmalarını başlatmıştır.⁶ Ayrıca, “genel bir sosyal bilimler kuramının bulunmayışı” ve “üniversitelerdeki bölünme” (Duverger 1986: 21–22) gibi nedenlerden dolayı sosyoloji, kendi bünyesi içinde giderek bölünmüş ve bu bölünmeden, Aile Sosyolojisi, Hukuk Sosyolojisi, İktisat Sosyolojisi, Siyaset Sosyolojisi ve konumuzu ilgilendiren Din Sosyolojisi gibi, bugün sayıları neredeyse elliye yaklaşan, alt veya özel sosyoloji dalları ortaya çıkmıştır.⁷

Dini karakterli sosyal olgu ve olayların bilimi olan din sosyolojisi, Sosyolojinin en eski ve köklü dallarından birisidir. Aslında yukarıda adları geçen Auguste Comte, Émile Durkheim, Karl Marks ve Max Weber gibi sosyolojinin kurucuları ve klasik dönem sosyologlarının, aynı zamanda din konusuna büyük ilgi gösteren birer din sosyologu oldukları ve hatta din sosyolojisinin de öncüleri ve kurucuları oldukları göz önüne alınacak olursa, din sosyolojisinin aslında sosyolojiyle birlikte eşzamanlı olarak doğduğu da rahatlıkla ifade edilebilir. Üstelik “din” veya dini karakterli sosyal olgu ve olayların incelenmesi ilk olarak sosyoloji veya din sosyolojisi sayesinde ve onlarla birlikte başlamamıştır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Comte tarafından “sosyoloji” isminin bulunmasından çok daha önceleri, birçok yazar, din ve toplum arasındaki münasebetlerle ilgilenmişlerdi. Bunun batıdan da doğudan da birçok örneklerini göstermek mümkündür. Ama henüz ortaya çıkan din sosyolojisinin yeniliği, daha çok tali derecedeki veya kenarda kalmış problemlerin şimdi merkezi ilgi odağı haline gelmesi ve ayrıca bu tür konuları ele alan araştırmacı ve yazarlarda objektiflik tutumunun nispeten gelişmiş olmasıydı. Çünkü dini inanç ve uygulamalar, insan toplumunun evrensel bir özelliği olduğu için insanlar, sadece dua etmek, ibadet etmek ve kurban kesmekle kalmamışlar; aynı zamanda kendi uygulamaları üzerinde derin bir şekilde de düşünmüşlerdir. Böyle yapmakla da, ilahiyat, din felsefesi, karşılaştırmalı din araştırmaları ve nihayet sosyoloji ve din sosyolojisi şeklinde adlandırdığımız çalışmaların tedrici bir şekilde gelişmesine de sebep olmuşlardır (Scharf 1970: 11).

“Gerçekten de 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başındaki sosyologların hepsi olmasa bile çoğu, dinin analizini, sosyal ve kültürel hayat hakkındaki daha genel düşüncelerinin merkezine almışlardır. Din, böyle çalışmalarda, birbirleriyle yakından ilişkili iki sebepten dolayı çok önemsenmiştir. İlk olarak,

---

⁶ Geniş bilgi için bkz. Kuhn, 1995; Wallerstein, 2003; Gulbenkian Komisyonu, 2000.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Günay, 1998, ss. 37–41.

dini, insan topluluklarının varlıklarını sürdürmesinde bir “itici güç” olarak gören ve dönemin Avrupa toplumlarının temel kültürel değerlerine dayanan sosyolojik ve felsefi bir araştırma geleneği vardı... İkinci olarak (da), klasik sosyologlar, dinin, kendilerinin de içinde yaşadıkları ve yakın sosyal-kültürel ilişki içinde buldukları toplumlarda bir tartışma konusu olarak gündemde olduğu bir dönemde eserlerini yazmışlardır” (Robertson 1970: 7). Batı dünyasında dinin konumunu daha da problematik hale getiren bu iki ana eğilim ve ayrıca 18. yüzyılın sonundaki karşılaştırmalı din araştırmalarındaki gelişme ile 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Avrupalı olmayan ve ilkel denilen toplumların özellikleri hakkındaki hızlı bilgi birikimleri de, din olgusu ile ilgili araştırmaları adeta kamçulamıştır.

Böylece din sosyolojisi de, sosyoloji gibi, sosyolojik düşüncenin oluşup gelişmesini sağlayan, daha önce anlattığımız, belli düşünürlerin çalışmalarından, onlar tarafından ortaya atılıp geliştirilen malum düşünce akımlarından ve bütün insanlığın ama özellikle Batı Avrupa toplumlarının üç-dört asırdır yaşamakta oldukları önemli toplumsal olaylardan ve dönüşümlerden etkilenerek ve beslenerek; sosyolojinin ve sosyolojik düşüncenin karşılaştığı ve izlediği benzer problemler ve yolları yaşayıp izleyerek, “bağımsız” yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıktı ve günümüze kadar ulaştı. Zaten oluşumlarındaki, gelişimlerdeki ve olaylara bakış açılarındaki bu benzerlik ve iç içelik sebebiyle, din sosyolojisini sosyolojiden tamamen ayrı ve farklı anlamda “bağımsız” saymak da pek mümkün değildir.

Günümüze kadar sürdürdüğü ve ortaya koyduğu gelişmelere bakarak din sosyolojisi tarihini, aslında farklı kriterlere ve bakış açılarına göre daha değişik dönemlere ayırmak mümkün olmakla beraber, ana hatlarıyla dört döneme ayırmak mümkündür: 1. *Geleneksel Sosyal Düşünce Dönemi*, 2. *Şüphelilik ve Spekülasyon Dönemi*, 3. *Muhafazakâr ve Romantik Tepki Dönemi*, 4. *Modern Sosyal Teori Dönemi* (Davis, 2009: 52). Aslında bu dönemleri bize göre, Sosyoloji Öncesi Din Sosyolojisi Dönemi ve Bilimsel/Sistemik Din Sosyolojisi Dönemi şeklinde iki ana döneme ayırmak da mümkündür. Bu durumda, Geleneksel Sosyal Düşünce Dönemi, Sosyoloji Öncesi Din Sosyolojisi Dönemine tekabül etmekte olup; zaman olarak sosyolojinin ve din sosyolojisinin bağımsız bilimler olarak ortaya çıktıkları 19. yüzyılın ortalarından önceki dönemlere rastlamaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ortalarından sonraki dönem de, Bilimsel Din Sosyolojisi Dönemi olmaktadır. Bu dönemi de kendi içerisinde, din sosyolojisinin ortaya çıkışından 1925-1930'lara ve hatta II. Dünya Savaşı yıllarına kadar devam eden “Klasik Din Sosyolojisi Dönemi”

ve 1945'lerden günümüze kadar devam eden "Çağdaş Din Sosyoloji Dönemi" şeklinde iki alt döneme ayırabiliriz.

Din Sosyolojisi Tarihi'ni daha sistematik bir ifade ile şu şekilde tasnif edebiliriz:

a. Sosyoloji Öncesi Din Sosyolojisi Dönemi: 19. yüzyıl ortasına kadar egemen olan Geleneksel Sosyal Düşünce Dönemi.

b. Bilimsel Din Sosyolojisi Dönemi: 19. yüzyıl ortalarından günümüze kadar uzanan dönem. Bu da kendi içinde iki kategoride ele alınabilir:

ba. Klasik Din Sosyolojisi Dönemi: I. Dünya Savaşı ve 1929 büyük ekonomik krizden II. Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanan dönem...

bb. Çağdaş Din Sosyolojisi dönemi: 1945'lerden sonraki yeni dönem. Bu dönem, din ve toplum sorununun yeni bir yaklaşımla ele alınmaya başlandığı Modern Sosyal Teori Dönemi olarak adlandırılabilir.

Diğer bir ifadeyle, insanlık tarihinin başlangıcından modern sosyolojinin şekillenmeye başladığı zamana kadar devam edip modern sosyoloji vasıtasıyla dönüştürülüp dünyevileştirilen, sosyal ve etik analizlerin sentezinden oluşan, başka bir ifadeyle "olan" ile "olması gereken" henüz ayrılmadığı, birbiriyle karıştığı sosyal analizler, "geleneksel sosyal düşünce" olarak adlandırılır. Mesela Hıristiyan çevrelerde toplumun ve toplumsal kurumların, "olması gereken"i temsil eden din ve kilisenin amaç ve beklentileri doğrultusunda incelenmesi, "olanın olduğu gibi" incelenmesine engel olduğu için, geleneksel sosyal düşünce olarak değerlendirilir ve bilim öncesi dönemi temsil eder.

17. ve 18. yüzyıllarda toplumu daha gerçekçi ama daha az dini ve ahlaki temeller üzerine inşa etmeyi amaçlayan, başta aydınlanmacılar olmak üzere çeşitli düşünürler ve düşünce akımları tarafından gerçekleştirilen pek çok entellektüel saldırılara maruz kalan geleneksel sosyal düşünce, amacının "olması gereken" değil; "olanın" incelenmesi olduğunu önemle vurgulayan ve 1839'da adı konan yeni bilim sosyoloji tarafından dönüştürülerek dünyevileştirildi. Aslında geleneksel sosyal düşüncenin dünyevileşmesi, dünyevileşmiş bir sosyal düşüncenin, seküler bir bilimin ortaya çıkması demekti ki, bu sosyolojinin kendisiydi. Comte, sosyolojinin adını koydu, ona hız ve yön verdi. Ve başlangıcından beri onu kendi pozitivist felsefesiyle damgaladı. Bu durum, din sosyolojisinde çok açık bir şekilde görülebilir. Daha önce de vurguladığımız gibi pozitivistler, insanların, hayatın nihai manası, gayesi veya menşei hakkında cevaplandırılması mümkün olmayan sorular sormayı terk ettikleri zaman, bir toplum biliminin gelişebileceğine inandılar ve kendilerini, gözlenebilir şeylerin nasıl incelenebileceği hakkındaki sorulara uygun

bilimsel cevaplar aramakla sınırlandırdılar. Onlara göre doğa bilimleri, dini ve metafizik düşüncelerden alakasını kesince ilerlemişlerdi; bu bağımsızlık başarılı olduğunda, sosyoloji de aynı ilerlemeyi yapabiliirdi (Scharf 1970: 14). Fakat kendileri, 19. yüzyıl boyunca, benimsedikleri pozitivist bakış açısıyla anlaşılması ve açıklanması mümkün olmayan, “Dinin mahiyeti nedir?” “Tanrı veya kutsal nedir?” gibi dinin, tanrının ve kutsalın özü, kökeni ve mahiyeti ile ilgili hususlarla uğraştılar durdular.

Hatta sadece bununla da kalmayıp, daha ileriye giderek, Auguste Comte örneğinde olduğu gibi, Raymond Aron’un ifadesiyle “kendi düşlerinin ya da içimizden her birinin, kendisini tanrı yerine koyduğu anlarda, kapılabileceği düşlerin belirli bir planını” yaparak (Aron, 1986, s. 90) yeni bir din ‘İnsanlık Dini-Pozitif Din’ kurup, bu dinin ilmihalini yazarak hem bir din kurucusu (tanrı), hem bir peygamber ve de dinin papazı olmuşlardı.

Yine aynı yüzyılda pozitivist felsefenin, agnostisizm ile birleşerek, Spencer, Tylor, Frazer ve Durkheiminkiler gibi, dini, bir çeşit kolektif delilik veya manası her nasılsa unutulmuş veya yanlış anlaşılmuş bir sembolik düşünce ve davranış çeşidi olarak tanımlayan din teorilerini üretmeye yol açtığını görüyoruz. Çünkü pozitivist gelenekli bu teorilerin hepsi, insanların, kendilerinin dışındaki bir gerçeği kavrayamayacakları; fakat daha çok insani varoluşun belli esrarengiz yönleri sebebiyle, dinleri içinde ruhları, tanrıları ve tabiatüstü güçleri düşünmeye başladıkları varsayımından hareket ederler. Çünkü bu teorilere göre, insanların düşünceleri olgunlaşmamıştır, pratik testlerle kontrol edilmemiştir ve belki de güçlü heyecanların etkisi altında “yanlış” işlemiştir (Scharf 1970, s. 14). Başka bir anlatımla, dini oluşturan ruhlar, tanrılar, tabiatüstü güçler, olgunlaşmamış ilkel insan düşüncesinin ürünü veya kalıntısıdır. Dolayısıyla modern toplumlarda din sosyolojinin, başlangıçta, Auguste Comte, Durkheim ve izleyicileri gibi, bir ölçüye kadar, dinin ilkel düşüncesinin (mentality) bir kalıntısı olduğunu göstermeye çalışan din karşıtları tarafından kurulmuş ve geliştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz (Duverger 1986: 66).

Pozitivizm, dikkatlerin sosyal tekâmül nazariyeleri üzerinde yoğunlaşmasını da teşvik etmişti. Daha önce de vurguladığımız gibi pozitivist tekâmülcüler, tüm toplumların ikellikten gelişmişlik ve modernlik istikametine sürekli bir sosyal gelişme çizgisi izlediklerini; sosyal yapılarıyla paralel bir biçimde teknolojilerinin ve dinlerinin de, Spencer’in klasik formülüne göre, basit, küçük ölçekli homojenlikten, karmaşık, büyük ölçekli heterojenliğe doğru aynı temayül çizgisi üzerinde bulunduğunu düşünüyordular. Buna göre, ne kadar geriye ve eskiye gidilebilirse, o kadar ilkel topluma ve dine

ulaşmak mümkün olacaktı. Çağdaş toplumların dinleri de karmaşık olacağından, dinin kaynağını, orijinini veya ilk dinin ne olduğunu bulabilmek için, insanlık tarihinin en başında yaşamış en ilkel ilk toplumlara bakmak gerekiyordu. Çağdaş ilkel toplumları incelemek de bu amaca hizmet edebilirdi. Okur-yazar halkların kitabı bulunan dinleri, karşılaştırmalı din uzmanları tarafından birbirleriyle karşılaştırılarak din ve toplumların tekamül süreci, gelenekselden modernliğe geçişin izlediği aşamalar tespit edilmeye çalışıldı. Tek tanrılı dinlerin geleneksel olarak felsefe tarafından ele alınmış olması ve modernlik öncesi durumu göstermesi nedeniyle, din sosyolojisi alanındaki ilk eserler, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika, Asya, Okyanusya ve Asya kıtasının güney doğusunda bulunan adalardaki gibi, halkı okur-yazar olmayan çağdaş az gelişmiş toplumları ve onların dinlerini veya geçmişteki toplumlar ve onların dinlerini ele almışlardır. Dolayısıyla din sosyolojisi, 19. yüzyıl boyunca temel olarak iki soru ile ilgilenmiştir: Bunlardan birincisi, “din nasıl başladı?” sorusu; ikincisi ise, “din nasıl gelişti?” sorusuydu. Charles Darwin’in düşüncesini bu iki temel sorunun çözümüne uygulayan sosyologlar, dinin kaynağı ve insanlığın ilk dini inançları konusunda iki yeni teori üretmişlerdir:

1. Animizm-ruhlara tapınma: Bu konuda oldukça benzer görüşler ortaya koyduğu için H. Spencer’la aralarında şiddetli bir tartışma yaşamış olan ve bu fikirleri ilk defa kendisinin bulup ortaya attığını iddia eden İngiliz antropologu E.Tylor’ın (1832-1917) geniş çapta paylaştığı bu teoriye göre dinin kökenleri, insanın entellektüel öğrenme isteğinde; onun, benzerlikleri görme ve onlardan genellemeler yapma yeteneğinde bulunmalıydı. 1871’de yayınladığı iki ciltlik *Primitive Culture* (İlkel Kültür) adlı eserinde Tylor’a göre güya ilkel insanlar, sahip oldukları öğrenme istek ve yetenekleri sayesinde, yaşadıkları özellikle rüya ve ölüm gibi olaylar üzerinde düşünerek, rüya halinde bedenden geçici olarak ayrılarak gezip dolaşan ve sonra tekrar bedene dönen; fakat ölüm olayında bir daha tekrar dönmek üzere bedeni terk edip giden; bedenden ayrıldıktan sonra geçirdikleri değişiklikler sayesinde *ervah* haline dönüşen; bedenden ayrı ve bağımsız; nefes, hava veya rüzgâr gibi son derece ince bir şeyin varlığının farkına varmışlardır. Bu varlığın (ruhun), ama özellikle de ataların veya kutsallaştırılıp ilahlaştırılmış ata ruhlarının, insanlara bir takım iyilikler yapabilecekleri gibi, kötülükler de yapabileceklerine inanan insanlar, ruhları, iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayırmışlardır. İyi ruhların yardımını sağlamanın, kötü ruhların şerrinden korunmanın da ancak, onlara dualar etmekle, adaklar adayıp kurbanlar kesmekle, çeşitli merasimler düzenlemekle mümkün olabileceğine inanmışlardır. Böylece, önce insanda ve özellikle kutsallaştırılmış atalarda, daha sonraları tabiatta

ve diğer varlıklarda da mevcut olduğu düşünülen ruhlarla ilgili birtakım inançlar ve ruhları memnun etmek için düzenlenen ibadet ve merasimlerden teşekkül eden Animizm dini. Tylor'un bu teorisine göre, insanlık tarihinde ilk dini törenler cenaze törenleri, ilk adaklar ölümlere sunulan yiyecekler ve ilk tapınaklar da ataların mezarları olmuştur. İnsanlığın ilk dini inançları da, şahsiyeti olmayan güçlere değil; şahsiyeti olan ruhlara yönelik olacaktır.

2. Naturizm-doğacılık: Dinin kaynağı hakkındaki ikinci yaklaşım, entelektüel -zihinsel- merak ve inançları değil; fakat daha ziyade duyguyu ve dini ayin ve merasimleri vurgulamaktaydı. Batıda bağımsız bir Din Bilimi disiplininin kurucusu sayılan ve mitolojik araştırma geleneğine bağlı bulunan Max Müller (1832-1900), Londra'da 1878'de yayınladığı *Lectures on the Origin and Growth of Religion* (Dinin Menşei ve Gelişimi Üzerine Konferanslar) ve yine Londra'da 1897'de yayınladığı *Contribution to a Science of Mythology* (Mitoloji Bilimine Katkılar) adlı eserlerinde görüşlerini, Hind'in kutsal kitapları olan *Veda*'lar üzerindeki gözlemlerine dayandırmaktadır. Naturizmin, akıl ve zihinde mevcut olan her şeyin, daha önce bir duyum ve his olarak mevcut olması gerektiği varsayımından hareketle, tamamen tecrübi bir yolla ortaya çıktığını öne süren Müller'e göre, insanoğlu dünyaya gözünü açtığı zaman ilk dikkatini çeken, yanardağ, gök gürültüsü, ay, yıldız, karanlık, yıldırım, fırtına, kasırga, tsunami, dağ, deniz, ırmak, ay ve güneş tutulması gibi büyük tabiat olayları karşısında hayret, hayranlık, korku ve saygı duymuşlardır. Tabiatı, en büyük hayat faktörü, bir dehşet nedeni ve bir harikalar diyarı olarak gören ilkel insanın ruhunda bu olayların din fikrini uyandırarak, insanların tabiatı ilahlaştırdıklarını ve onlara tapınmaya başladıklarını; tabiata veya tabiat güçlerine tapınma anlamına gelen "Naturizm" in de insanlık tarihinde ilk din olarak böylece ortaya çıktığını savunan Müller, görüşlerini Hinduların kutsal kitapları olan *Veda*'lardaki ilah adlarının tabiat güçlerini temsil ettikleri iddiasıyla desteklemekte ve özetle dinin, insanın korku, kaygı gibi duygusal ihtiyaçlarından kaynaklandığını iddia etti (Scharf 1970: 15-17).

Dinin kaynağı ve insanlığın ilk dini inançları ile alakalı olarak yukarıda izah ettiğimiz bu iki büyük teorinin dışında, Londra'da 1910'da yayınladığı dört ciltlik *Totemism and Exogamy* (Totemizm ve Dış Evlilik) dışında *Magic and Religion* (Büyü ve Din) ve *The Golden Bough* (Altın Dal) gibi eserlerinde dinin, hiçbir mistik yöne sahip olmayıp tamamiyle rasyonel bir temele dayandığını öne sürdüğü "büyü"den kaynaklandığını iddia eden, İngiliz Antropoloji Ekolünün önemli bir siması ve Karşılaştırmalı Dinler Bilimi araştırmalarının kurucusu sayılan James Frazer (1854-1941) 'dan da söz edilebilir. Ona göre "büyü", insanoğlunun tabiat güçlerine hakim olup, onları kendi ihtiyaç-

larını gidermek için kullanabilme gayret ve teşebbüsünün “ibtidai bir biçimi”dir. Ona göre, insanlık tarihinde önce *büyük*, sonra *din*, en sonunda da *bilim* ortaya çıkmıştır.

Ortaya atıldıkları dönemlerde bu teorilerin, bilim çevrelerince büyük bir hüsnü kabule mazhar oldukları asla düşünülmemelidir. Tam tersine, en çok revaçta oldukları zamanlarda ve bölgelerde bile, pek çok bilim adamının ciddi büyük eleştirilerine maruz kalmışlardır. Bu çerçevede, *The Origin and Growth of Religion* (Dinin Menşei ve Gelişimi,1931) ve *The Quest of the Supreme Being* (Yüce Varlığın Araştırılması) adlı eserlerinde dinin, pozitivistlerin iddia ettikleri gibi uzun ve aşamalı bir entelektüel sürecin sonucu olarak ortaya çıkmış olmayıp, doğrudan doğruya tanrının insanlara vahyi ile başladığını ve monoteizm şeklinde ortaya çıktığını savunan Avusturyalı W. Schmidt (1868-1954) ve meslektaşlarından söz edilebilir. Ona göre din, monoteizm/Vahdet şeklinde başlamış; daha sonra insanların Yüce ve Tek Tanrı'nın yanısıra başka ilahlar da edinmeleri neticesinde politeizm ortaya çıkmıştır.

İtalyan sosyolog Vilfredo Pareto (1848-1923) da bu bağlamda, pozitivistlerinkine oldukça benzer bir şablondan hareket etmekte, ancak aralarında dini inanç, doktrin ve nazariyelerin de bulunduğu, mesela tanrının varlığı ve sıfatları gibi konuların mantıki-tecrübi (logico-experimental) standartlarla açıklanamayacaklarını savunarak, hem pozitivist çizginin dışına çıkmakta ve hem de dinin menşei, kaynağı gibi konuların, yukarıda zikredilen bazılarının yaptığı gibi, sırf pozitivist bir zihniyetle açıklanamayacağını savunmaktadır.

Tamamen pozitivist ve tekâmülcü bir çizgiden hareket ederek, dinin menşei ve gelişimi konularında ortaya atılmış teorilere yönelik eleştiriler ve eleştiride bulunanlar sadece bunlarla sınırlı değildir. Konuyu fazla uzatmak için, bu çerçevede B. Malinowski (1884-1942)'den, “Fransız Sosyoloji Ekolü”nün kurucusu Emile Durkheim (1853-1917)'den ve H. Bergson, G. Le Bon, B. Kidd, Charles Ellwood, F. De Coulanges, E.A. Ross, G. Sorel gibi Din Sosyologlarının yanı sıra, Pinar de la Boulaya, Raul de la Grasserie, Van der Leeuw ve Mircae Eliade gibi meslekten olmayan ancak alanın gelişimine katkıları bulunan önemli isimleri zikretmek yeterli olacaktır.

Çağdaş Yaklaşımlar

Dinin kaynağı, kökeni; dini inanmanın doğası, din duygusunun nereden kaynaklandığı ve bireyin bilincinde nasıl oluştuğu; dinin mahiyeti, nasıl başlayıp evrimleştiği; dinin bir gerçek olup olmadığını tespit veya ispat, hele hele dine alternatifler üretmek veya yeni bir din kurmak ya da dini ortadan kaldırmak; bu konular üzerinde felsefi-spekülatif değerlendirmelerde bu-

lunmak, din sosyolojisinin amacı ve konusu değildir. Bunlar, sosyolojinin ve din sosyolojisinin benimsedikleri pozitif metodolojiyle anlaşılması ve açıklanması mümkün de olmayan; daha çok felsefenin ve teolojinin konularıdır. Din sosyolojisi, en meşhur ifadesiyle, toplumun dini hayatını, din-toplum ilişkilerini ve dini grup ve cemaatleri incelemeyi kendine amaç ve konu edinir (Günay 1998: 52). Dini yaşayışı veya davranışları incelemek demek, dini idrak ve inançların, somut toplumsal gerçek içerisinde nasıl tezahür ettiklerini ve nasıl uygulandıklarını; çoğu zaman farkında olmasalar bile, insanların hayat ve ilişkilerini nasıl biçimlendirdiğini tespit etmek demektir.

Başlangıçtan günümüze kadar din sosyolojisi, hem toplumda hem de bireylerin bilincinde dinin gerilediği bir süreç olarak tanımlanan ve hep modernleşmenin zorunlu bir sonucu gibi görülen sekülerleşme olgusunun büyüünden bir türlü kurtulamamıştır. Günümüzde Bryan Wilson gibi, sekülerleşme teorilerini hâlâ savunan bir grup sosyolog olmasına karşılık, genel sosyoloji veya din sosyolojisi ile meşgul olan sosyologların büyük çoğunluğunun artık klasik modernleşme ve sekülerleşme tartışmalarına katılmadıkları söylenebilir. Gerçekten, çağdaş din sosyolojisi, klasik sekülerleşme teorilerinin reddi konusunda bütünüyle büyük bir dönüşüm geçirmektedir. Sadece teorik değil; dünyanın dört bir yanından gelen empirik veriler de bu dönüşümü desteklemektedir (Berger 2009: 247-248).

Sürekli evrim geçirerek iyiye doğru ilerleyen; birbirinin alternatifi olan ve aralarındaki ezeli rekabetin neticede bilimin lehine sonuçlanarak bilimin dinin yerine geçtiği; Nietzsche'nin ifadesiyle "tanrının öldüğü", Weber'in ifadesiyle "büyüsü bozulmuş", "dinsiz" bir topluma ve toplumsal bir hayata geçilmesiyle dinin öneminin kalmayacağı kehaneti ve beklentisinde olan tekamülcü pozitivistlerin ve onların etkisi altındaki bazı entellektüellerin, akademik ve siyasi elitlerin sandıklarının aksine, dinin küresel planda önemi ve etkisi giderek artmaktadır. Din sosyologlarının İkinci Dünya Savaşından ve özellikle de 1960'lardan beri bu doğrultuda yaptıkları tespit ve açıklamalar dışında, tezlerine katılmasak veya aksini ümit etsek bile, Huntington'un "medeniyetler çatışması" şeklinde formüle edilen ve küresel düzeyde dinin önemini ve etkisinin giderek artacağı görüşünü ortaya atmasından bu yana, dünyanın değişik bölgelerinde, bu düşünceyi destekleyen veya doğrulayan pek çok olay yaşandı. Özellikle 11 Eylül olaylarından sonra ABD'nin iç ve dış siyasetinde dinin rolü hissedilir bir biçimde ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin AB üyeliğine giriş sürecinde yaşadığı olaylarda dinin belirleyici bir faktör olduğu çok somut bir biçimde görüldü. Dünyada ve çevremizde devam eden savaş ve terör olayları da bunu doğrulamaktadır.

Devam etmekte olan savaşların çoğunda Müslümanların, taraf olmaları dikkat çekicidir. “Batı medeniyeti birçok aydın tarafından giderek artan bir şekilde, laik bir medeniyet olarak değil de, Yahudi-Hıristiyan (Judeo-Christian) medeniyet olarak dine referans yaparak tanımlanmaya başlanmıştır” (Şentürk 2005: 24). Kimilerince “Kutsalın Dönüşü” diye adlandırılan bu gelişmeler, genel anlamda din sosyolojisinden ve din sosyologlarından beklentileri artırmış; “din sosyolojisi, hem dünyada ve hem de Türkiye’de, çok ilgi gösterilen, pek çok sosyal bilimcinin üzerine eğildiği popüler bir disiplin haline gelmiştir” (Solmaz 2005: 363–364).

Ancak “maalesef, son dönem din sosyolojisinde teorik anlam bulmaya çalışmada bir hayal kırıklığı yaşanmaktadır. Disiplinin harici gelişimine, teorik ilerleme eşlik etmemiştir. Aksine, son dönem din sosyolojisindeki teorinin durumu, Weber ve Durkheim’in toplumu anlama hususunda anahtar olarak gördükleri din hakkındaki görüşleriyle karşılaştırıldığında esas olarak gerilemektedir” (Luckmann 2003: 14). “Din, modern sosyal teoriye çok önemli katkılarda bulunduğu halde, dini bulgular, günümüzde çoğunlukla sadece genel teorileri açıklayıcı örnekler olarak kullanılmaktadır. Bu alanın öğrencileri enerjilerinin çoğunu korelasyon araştırmalarına “*din ve...*”, yani din ile sosyal hareketlilik, ırksal ön yargı, oy verme davranışı, boşanma, aile planlaması vs. arasındaki karşılıklı ilişkilerin incelenmesine harcamaktadır. Bu araştırmalar din ve toplum ilişkileri ile ilgili bilgilerimizi büyük oranda genişletirken, teorilerin inşasına çok az katkıda bulunmaktadır” (Davis 2009: 68). “Dinin, sosyolojik teori için merkezi öneminin farkında oluş, sosyolojinin diğer branşlarında olduğu kadar, din sosyolojisinde de kaybolmuştur... Yeni din sosyolojisi kötü bir şekilde, teorik bakımdan şu en önemli görevini ihmal etmiştir: Modern toplumda dinin-zorunlu olarak kurumsal olmasa da -değişen toplumsal temelini tahlil etmek” (Luckmann 2003: 14). Son yıllarda din sosyolojinin gözle görünen harici gelişimine, teorik ilerlemenin eşlik etmeyişinin ortaya çıkardığı çelişkinin nedenini, “klasik” dönemden sonra dine yönelik sosyolojik araştırmaların çekim merkezinin Amerika’ya kaydıktan sonra, dinin, “giderek -tarihsel indirgemeciliğin bir şekli olan sosyal evrimcilik veya davranışçılık ve pozitivism tarafından temsil edilen psikolojik indirgemecilik bakış açılarına göre ele” alınmasına dayandıran Thomas Luckmann daha sonra, dinin, bundan böyle sosyolojik teoride önemli bir yer işgal etmediğini, dini araştırmayla ilgilenen az sayıdaki sosyal bilimcinin kültürel antropologlar olduğunu, onların bile dinin önemini daha çok “ilkel ve geleneksel toplumlar bağlamında” gördüklerini; dinin bir bütün olarak genel sosyolojik teori için taşıdığı içerimleri yeterince fark edemediklerine işaret etmektedir (Luckmann 2003: 14–15).

“Bu alanın yoksullaştırıldığı başka bir göstergesi (de), karşılaştırmalı, kültürler arası araştırmaların ihmalidir. Bu ihmalle birlikte din sosyolojisi sadece “Hıristiyan Sosyologlar”ın değil, aynı zamanda Hıristiyanlık araştırmalarının bir hizmetçisi haline gelmiştir... Tarihsel ve karşılaştırmalı derinlikten yoksun olduğundan dolayı, din hakkında araştırmalar yapan birkaç sosyolog dışında, sosyoloji ya da dini araştırmaların bütününe ilgilendiren katkılar yapılamamaktadır” (Davis 2009: 69).

Başka dinlerin ve kültürlerin ihmal edilerek veya görmezlikten gelinerek, din ile Hıristiyanlığın özdeşleştirilip sadece Hıristiyanlığın araştırılmasının da ötesinde, “din, hem ritüel olarak (kurumlaşmış dini davranış) hem de doktrin olarak (kurumsallaşmış dini düşünceler) sosyal bir olgu haline gelir.” “Din çok şey olabilir, ancak sadece organize ve kurumsal hale geldiği ölçüde bilimsel tahlile elverişli olur” varsayımı ve metodolojik ilkesine dayanarak, Hıristiyanlık (din) ile de kilisenin özdeşleştirilmesinin, Thomas Luckmann’a göre, din sosyolojisinde araştırma ve teori hususunda çok önemli sonuçları bulunmaktadır (Luckmann 2003: 18). Mesela yukarıda değindiğimiz, teori konusundaki sıkıntının da etkisiyle, yaptıkları şey çoğu kez “mahalli kilise sosyolojisi” sınırlarını aşamayan son dönem bazı din sosyologlarının, dindarlığı, katılımın giderek azaldığı ‘pazar ayinleri’ne bakarak gözlemleri ve dinin geleceği hakkında tahminlerde bulunmaları, din ile kilisenin özdeşleştirilmesinin bir sonucu ve örneğidir.

Din sadece Hıristiyanlıktan ibaret olmadığı gibi; kiliseye veya bir ibadet mahalline devam da, dindarlığın yegâne göstergesi değildir. Dinin ve dindarlığın başka boyutları ve göstergeleri de vardır. Modern dünya yeni dini hareketlere sahne olmakta, dinin yeni bireysel veya toplumsal formları ortaya çıkmakta veya din, yeni formlarda kavramsallaştırılmaktadır. Günümüzde adeta bir “*Dinler Marketi*” haline dönüşen dünyanın çeşitli bölgelerinde, özellikle de batı Hıristiyan dünyasında ve ABD’de, 1950’li yıllardan başlayarak günümüze doğru gittikçe artan bir hızla, hedef kitleleri gençler olduğu için 1970’li yılların ortalarından itibaren “Gençlik Dinleri” veya “Gençlik Tarikatları” diye de adlandırılan, *New Age* (Yeni Çağ), *Scientoloji*, *Satanizm*, *Moonculuk* ve Uzakdoğu menşeli olan *Ananda Marga*, *Hare Krishna*, *Transandantal Meditasyon*, *Divine Light Mission*, *Brahma Kumaris* ve *Osho Hareketi* gibi yeni dinler veya yeni dini hareketler ortaya çıkmakta ve varlıklarını etkili bir biçimde sürdürmektedirler.

Dinin yeni formlarını ifade etmek için, seküler din, metaforik din, yamalı din (patchwork religion), senkretik din, sivil din, resmi din, ütöpik din, etnik din, popüler din, görünmeyen din vb. ifadeler kullanılırken (bkz.

Hervieu-Léger 2009: 114–124); sekülerleşme kavramı çerçevesinde Avrupa'nın durumunu açıklamaya çalışan analizciler de bu durumu, çok sayıda insanın dindarlıklarını kilise dışı, bireyci ve kurumsal açıdan dağınık temeller üzerine kurduğu bir yapı içerisinde geleneksel kilise değerlerinden uzaklaşma olarak görmektedir. 1960'lı yıllarda bazı Cermen yorumcular, bu değişimi nitelendirmek için Entkirchinctung "kilise dışına çıkma" kavramını kullanırlarken; Grace Davie ise bu durumu, İngiltere'de din olgusu üzerine yazdığı kitabının da başlığı olan "ait olmadan inanma" (believing without belonging) olarak ifade etmektedir. Jasé Casanova ise bu fenomenin "inanmadan ait olma" (belonging without believing) olarak tanımlanabileceğini iddia etmektedir. Eva Ham-berg de, İsveç örneği analizinde Casanova ile aynı ifadeyi kullanırken, Hervieu-Léger ise Amerika'da ve Avrupa'da yaygın bir dindarlık biçimini tanımlamak için, Claude Levi Strauss'un "mevcut dinî materyaller arasından seçip bir araya getirerek kendi dinlerini oluşturan insanların dindarlığı" anlamına gelen "bricolage" kavramını kullanmaktadır (Berger 2009: 251-253).

Demek istiyoruz ki, "bir 'resmi' ya da dinin evvelki 'resmi' bir modelinde dondurulan geleneksel dinin formları, çağdaş toplumda dinin değerlendirilmesi hususunda bir ölçü olarak işlev görmez" (Luckmann 2003: 85); belli bir dinin geçmişte yerine getirdiği bazı fonksiyonlarını yitirmesine bakıp, günümüzdeki fonksiyonlarını görmezlikten gelerek, o dinin geleceği hakkında kehanette bulunulamaz. Din sosyolojisi evrimci yaklaşımın eskimiş şemalarını artık terk etmelidir. Din ve dindarlık analizlerinde, din-toplum ilişkilerinin incelenmesinde bütün faktörler hesaba katılmalı; dinin görünmeyen bütün boyutları birlikte değerlendirilmeli; yerel, bölgesel ve küresel gelişmeler ve dinamikler birlikte çözümlenmelidir. Avrupa'da kiliseye devam edenlerin sayısındaki büyük düşüşe (mesela, kilise itiraz etse de, Yunanistan'da Pazar ayınlarına katılanların sayısının yüzde beşlere inmesi) ve agnostiklerin, ateistlerin sayısındaki artışa bakarak bir dinin, Hıristiyanlığın yok oluş sürecine girdiğini düşünmek doğru değildir. Çünkü bir dinin metafizik boyutu ile sosyolojik, psikolojik ve kültürel boyutları arasındaki farkları gözetererek olayı değerlendirmek gerekir. Bugün Avrupa ülkelerinde, mesela Hıristiyanlığın teslisine inanmadığı halde, kendisini kültürel boyutta Hıristiyan olarak gören milyonlarca insan vardır. Ateistliği ile meşhur olan ve *Niçin Hıristiyan Değilim* adlı eseri yazan İngiliz filozofu Bertrand Russel, kendisini "Protestan agnostik" olarak tanımlamıştır. Öyleyse, genel anlamda dinlerin, özel anlamda da her hangi bir dinin ifade ettiği anlam ve önem, her zaman ve her yerde sadece formel inanç ve ibadetlere bağlılıkla ölçülmemelidir (Aydın 2001: 14-15).

Peter L. Berger'in ifadesiyle, "bazı kayda değer istisnaları olmasına rağmen, dünya, her zamanki kadar ve hatta bazı bölgelerde eskisinden çok daha fazla dindardır." (Berger 2009: 248). Bunu görebilmek için, din ve dindarlığın dünya genelinde yeni görünümünü ve din fenomeninin insan ve toplum için ifade ettiği anlamsal zenginliği keşfetmek yeterlidir.

KAYNAKLAR

Aron, Raymond. *Sanayi Toplumu*, çev., E. Güngör, İstanbul: Dergah Yay., 1978.

Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev., Korkmaz Alem-dar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1986.

Aydın, Mehmet S. "Avrupa Birliği, Din ve Diyanet", İslamiyât, IV (2001), sayı :1, s. 11-20.

Ba-Yunus, İlyas, "Sosyolojik Açından Gerçekçilik: İslami Bir Model", Çeviren: Bünyamin Solmaz, *Bilgi ve Hikmet*, S: 10, 1995, s. 84-101.

Berger, Peter L. 2009, "Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler", *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar –I-*, editörler: Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, s.245-262.

Comte, Auguste, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev., Erkan Ataçay, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001.

Comte, Auguste, *Pozitivizm İlmihali*, çev., Peyami Erman, İstanbul: M.E.B.Yay., 1986.

Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*, çev., Yavuz Erkoçak, Ankara: Sol Yayınları, 1968.

Davis, Winston. 2009. "Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar", *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar –I-*, editörler: Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 51-72.

Durkheim, Emile. *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme*, çev., Özer Ozankaya, Ankara: T.T.K. Basımevi, 1986.

Duverger, Maurice. *Sosyal Bilimlere Giriş*, çev., Ünsal Oskay, 3. baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986.

Gulbenkian Komisyonu, Sosyal Bilimleri Açın, çev., Şirin Tekeli, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2000.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yay., 1998.

Hervieu-Léger, Daniéle. 2009. "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler", *Din Sosyolojisi: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar -I*, (2. Baskı), editörler: Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 109-124.

Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev., Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.

Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*, çev., Ali Coşkun, Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

Meriç, Cemil. *Saint Simon-İlk Sosyolog İlk Sosyalist*, 2.baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1996.

Ozankaya, Özer. *Toplumbilime Giriş*, Ankara: AÜSBF. Yay., 1979.

Robertson, Roland. *The Sociological Interpretation of Religion*, Oxford: Basil Blackwell, 1970.

Scharf, Betty R. "Dine Sosyolojik Yaklaşım: Öncüler", Çev., Bünyamin Solmaz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, Konya, 1997, s. 143-146.

Scharf, Betty R. "Endüstriyel Toplumlarda Din", Çev., Bünyamin Solmaz, *S. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Konya: S. Ü. İ. F. Yay., 1990.

Scharf, Betty R. *The Sociological Study of Religion*, London: Hutchinson University Library, 1970.

Shapin, Steven. *Bilimsel Devrim*, çev., Ayşegül Yurdaçalı, İstanbul: İz-düşümü Yayınları, 2000.

Solmaz, Bünyamin. "Dinin Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Konya, 1996, s. 125-145.

Solmaz, Bünyamin. "Türkiye'de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları", G.Ü.Ç.İ.F. *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu* 11-13 Haziran 2004, Çorum, G.Ü.Ç.İ.F. Yay., 2005.

Şentürk, Recep. "Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı'da ve İslam Dünyasında Arayışlar", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu* 11-13 Haziran 2004, Çorum: G.Ü.Ç.İ.F. Yay., 2005.

Tolan, Barlas. *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay., 1985.

Wallerstein, Immanuel. *Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*, çev., Ender Abadoğlu, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003.

Westfall, Richard S. *Modern Bilimin Oluşumu*, çev., İ. Hakkı Duru, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2000.

Yalçın, Aydın. *İktisadi Doktrinler ve Sistemler Tarihi*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1976.

التطورات حول وجهات النظر الاجتماعية إلى الدين

الملخص

إن دراسة الدين من أقدم موضوعات علم الاجتماع. فإن معظم علماء الاجتماع في القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين وضعوا تحليل الدين في مركز أفكارهم العامة المتعلقة بالحياة الاجتماعية والثقافية. وهذه النظرة أنسب لعلماء الاجتماع في الفترة التقليدية، لكنهم صبغوا علم الاجتماع بصبغة فلسفتهم الوضعية. ومن الممكن أن هذا الوضع واقع في علم الاجتماع الديني. فالفلسفة الوضعية هذه وخاصة بعد اتفاقها مع الفلسفة الغنوسية أدت إلى إيجاد نظريات تقليدية وضعية للدين بأنه نوع من الجنون الجماعي، أو نوع من حركة أو فكر مثالي فقد معناه أو لم يفهم صحيحا كما عند سبينسر، وتيلور، وفرايزر، ودوركهيم.

وفي الوقت نفسه شجعت الوضعية على التكتيف في نظريات التطور الاجتماعية. ولذلك فعلماء الاجتماع الوضعيون والتطوريون توجهوا إلى الشروحات في منشأ الدين وتطوره واستقباله، وتحدث بعضهم عن موت الإله أو الدين كنتيجة مرحلة من مراحل الحدائة والعلمانية.

وفي هذه الأيام نرى الكثير من علماء الاجتماع الديني إن لم يكن كلهم لا يشتركون في مناقشات الحدائة والعلمانية، بل توجهوا بإخلاص إلى دراسة تأثيرات الدين في مجالات الاقتصاد والسياسة والتربية وغير ذلك.

